

1. Napsugaras ház-homlokzat Lechner Lajos típus-tervei közül

2. Napsugaras ház-homlokzat, Lechner Lajos terve

A NAPSUGARAS OROMDÍSZÍTÉS ÉS MEGÓVÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI

Bálint Sándor 1936-ban, „Napsugaras házvégek pusztulása” című cikkében így írt: „E barátságos, fehérre meszelt napsugaras parasztházak a mi időnkben már egyre fogytak. Írtja őket a rosszul értelmezett modernség...”¹ Nem ő az első, aki e sajátos oromdíszek pusztulására figyelmeztetett. Cs. Sebestyén Károly már a század elején (1904-ben) úgy találta: „belátható időn belül teljesen el fog tűnni ez az érdekes házdíszítés.”²

Valójában mi történt a szegedi napsugaras házvégekkel? Hogyan alakul a sorsuk az utóbbi évtizedekben?

Az első adatfölvételt Bálint Sándornak köszönhetjük, aki az 1940-es évek elején Alsóvároson és Móravároson tanítványaival 311 napsugaras díszű házvéget számlált össze. A felsővárosi „leltár” nem készült el, ezért töredékes adatait nem használjuk. Csak annyit tudunk, hogy a századelőn az említett városrészekben utcahosszan napsugaras oromzatú házak sorakoztak.

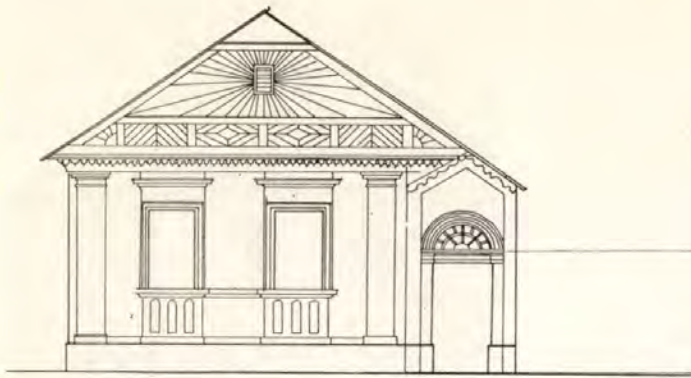
A következő leltárt Korkes Zsuzsa készítette 1973-ban: Alsóvároson 152, Felsőváro-

son 50, Móravároson 43, így a városban 245 napsugaras házormot talált. Legutóbb ajánlatunkra a Ságvári Endre Gyakorló Ált. Iskola tanulói vállalkoztak a még föllelhető napsugaras házak föltérképezésére, s 1978-ban Szeged-Alsóváros utcáit bejárva 103 oromdíszes házat derítettek fel.

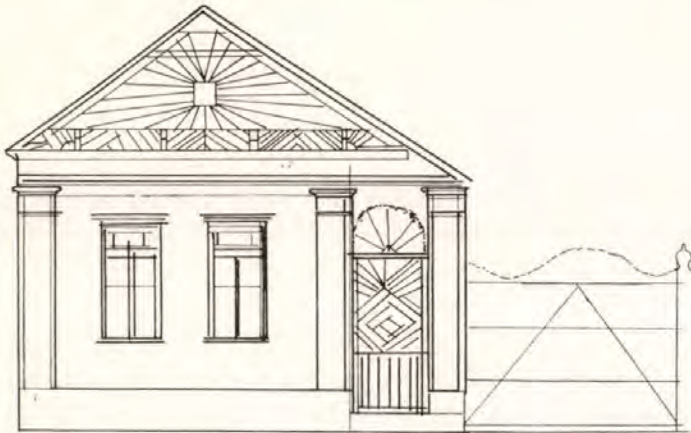
A szegedi napsugaras házormok pusztulása a legutóbbi évtizedben gyorsult fel. Ha az 1940-es években számbavett 311 alsóvárosi és móravárosi házormhoz hozzávesszük a harmadik régi városrész, Felsőváros egykorú napsugaras házait, számuk kb. 400-ra tehető.

A házormok pusztulásának gazdasági, társadalmi, családi háttere ismert: a múlt század végén épült lakóházak részben korszerűtlenné váltak, részben állaguk, elhasználódásuk miatt nem felelnek meg már lakóiknak.

Érdemes megjegyeznünk, hogy legtöbb napsugárdísz az 1940-es években és 1973-ban is az alsóvárosi Délibáb, újabb nevén Tisza Lajos utcában volt: 31, majd utóbb 16 házormon. 1978-ban a Nyíl utcában 11, a Tisza

3. Szeged-felsővárosi ház napsugárdíszes homlokzata 1869-ből

4. Szeged-palánki napsugaras oromzatú ház 1869-ben

Lajos utcában 10, a Pásztor utcában 8 napsugaras orom idézte a régi Szeged, pontosabban a parasztok lakta szegedi városrészek múlt századi hangulatát.

Az utóbbi évtizedekig fennmaradt szegedi napsugárdíszes házak kevés kivétellel az 1879 március 12-i nagy árvíz után épültek. Az árvíz következtében 5458 ház összeomlott és csak 265 maradt épségben, többnyire a Belváros kőépületei.³ Az újjáépítést irányító Királyi Biztosság a várost három építési övezetre osztotta. Az első a Kiskörúton belül terült el, ahol csak emeletes, zárt soros téglalapú épületek emelését engedélyezték, a második a két körút közötti, a harmadik pedig a Nagykörúton kívüli övezet volt. Lechner Lajos, az újjáépítés tervezője írja: „...a királyi biztosság húszféle mintatervet rajzolt, mégpedig a legegyszerűbb igényeknek is megfelelőket, melyek az építkezésben megenged-

hető egyszerűsítés határán belül, a régtől elfogadott beosztás, sőt még az általánosan használt külső díszítés megtartásával mind a legigénytelenebb, mind a tehetősebb nép igényeinek és szokásaival is számoltak...” A tervrajzok között a Nagykörúton kívül építhető lakóház két típusa szerepel, és a homlokzati rajz mindkettőn napsugaras oromzatot tüntet fel. A tervek és az építési szabályok arról tanúskodnak, hogy az újjáépítés tervezői számoltak a népi építkezés korábbi gyakorlatával: átvették a lakóház hármass beosztását, a szabadkéményt, a szobabeli kemencét, a szoba kivételével valamennyi helyiség polyvás sárral kitapasztott padozatát — és a korábbi oromdíszítést.

Ezidáig Lechner Lajos idézett leírása és néhány, korunkig fennmaradt „vívelőtti” ház deszkaoromzata igazolta a napsugaras oromdíszítés árvíz előtti meglétét. A nagyvíz előtti-

5. Szeged-Móraváros, Veresács u. 8. épült: 1881

6. Szeged-Alsóváros, Pásztor u. 63. épült 1881

nek tartottuk pl. a már lebontott Szent-háromság u. 56 sz. házat, amely az utcavonal-tól kb. 10 méterrel beljebb épült. A víz utáni újjáépítés során, amikor az utca új vonalát — nagyjából a régivel egyezően — meghúzták, az előírásoktól ilyen nagy eltérést nem engedtek volna. Kutatásaink során előkerült három korábbi napsugaras homlokzat rajza, amelyek közül kettőt bemutatunk. Az egyik Halász Ferenc felsővárosi lakos Sándor utcai házá-ról,⁴ a másik Lelkes József Kocsonyás utcai, Palánk 581 számú házá-ról készült 1869-ben⁵. Az előbbi szép, arányos tagolású oromzatot mutat, melynek szerkesztése rokon az egyik Lechner-féle típustervvel. A föllet rajzokon kívül e motívumhasonlóság is bizonyítja, hogy a meglevő hagyományból merítettek az újjáépítés tervezői.

Az olcsón beszerezhető típustervek nyomán 1880-tól a Nagykörúton kívüli városrészen egész utcasorok épültek napsugaras orom-

zattal. Érdekes és igen tanulságos, hogy az elkészült oromzatok a két arányos, szépen szerkesztett típustervnél jóval több változatot mutatnak fel. Ez a változatosság azzal magyarázható, hogy a korábbi építő hagyomány több változatot ismert, és az építésszek, ácsmesterek az árvízkor elpusztult régi oromzatok másait tervezték-valósították meg az új házakon, valamint hogy számos építetű szebb, különösebb oromzatot kívánt a szomszédénál. Idős ácsmestertől hallottuk 1958-ban, hogy a tehetősebb gazdák megkövetelték a mestertől, a házvég „szöbb lögyön mint a szomszédéké!”

Legegyszerűbb változat az egész házormot betöltő napsugárdísz. Föltehetően ez a legrégebbi forma, amiből idővel a dízesebb változatok kialakultak. Figyelmet érdemel, hogy napjainkra mindössze négy egyszerű napsugárdísz maradt fenn Szegeden — s régen is kevesebb volt a számuk mint a tagolt, cifra

7. Szeged-Alsóváros, Cserepes sor 21.

8. Szeged-Alsóváros, Pásztor u. 1. épült: 1882.

9. Szeged-Alsóváros, Alsónyomás sor

10. Szeged-Alsóváros, Szabadsajtó u. 1, épült: 1883.

11. Szeged-Alsóváros, Pásztor u. 39.

deszkaoromzatoké —, ami egyrészt az építetők igényességét, másrészt az ácsok szakmai készségét, leleményét példázhatja.

Legtöbb deszkaoromzat az orom alsó harmadában vagy negyedében egy szál deszkával két részre tagolt: felül van a tulajdonképpeni „napsugár”, az alsó részt pedig több rekeszre, sávra osztották, amelyeket változatosan fűrészelt díszek töltenek ki. Cs. Sebestyén Károly a század elején jellemezte az oromdíszítés néhány típusát,⁶ öt követve mutatjuk be az 1958—59-ig fennmaradt szegedi oromdíszek változatait.

Az alsó rész középső rekeszében gyakran „kis napsugár” látható, amelynek közepére olykor csillagalakot szögelték. A kis napsugárt két felől zsalugáteres rekesz határolja, amelyek ablakhoz hasonlítanak, de sosem nyithatók. Ez a szegedi napsugaras oromzatok leggyakoribb formaeleme. Alsóvároson gyakori, hogy a zsalugáteres rekesz fölé kis *timpanon* kerül. Az egyik oromzaton (Pásztor u. 1) a zsalugátereket széles *oszlopdeszka* határolja a klasszicista építészet forma-jegyét idézi.

Szinte kizárólag alsóvárosi oromzatok sajátja a *mintafaragvány*. Az elnevezést Cs. Sebestyén közli, föltehetően a népi szóhasználat nyomán. Ezek a fenyődeszkából kifűrészelt „faragványok” zömmel stilizált növényi díszítőelemekből állnak össze, leggyakoribb ornamensük a tulipán. Mindig az oromzat alsó sávjának közepén láthatók.

A mintafaragvánnyal díszített oromzatokon a zsalugáteret utánzó rekeszek fölött gyakran félkör alakú kis *boltívek* láthatók. Ezt a díszítőelemet kizárólag alsóvárosi és szentmihályteleki oromzatokról ismerjük. Szentmihályteleki fölbukkanása nem lehet véletlen: a ma Szegedhez tartozó kisközség népe alsóvárosi gyökérzetű.

Ritkán két apró madáralak is fölbukkan egy-egy oromzaton, mindig az alsó rész közepén, szimmetrikusan elhelyezve.

A szegedi oromzatok legsűrűbben előforduló díszítőeleme az oromsarkokon a *legyező* és a csipkézett szélű *vízvető deszka*. Sajnos, a cifra vízvetők az idő múltával letöredeztek, igen megrongálódtak, ezért már 1958—59-ben is keveset lehetett épségben találni.

A fentieknél egyszerűbb oromzatokon az alsó sávot úgy töltik ki a 4—5 cm széles fenyődeszkák, hogy mértani formákat alkotnak (pl. Nyíl u. 47.).

Természetesen az oromdísznek jóval több változata van, ám ezeken a jellemzett formá-

kat, ornamenseket ötvözték, variálták az egykorú ácsmesterek.

Már utaltunk rá, hogy egy-két díszítőelem sajátosan Alsóvárosra és a vele családi kapcsolatokat tartó Szentmihálytelekre jellemző. Ebből arra következtethetünk, hogy a hasonló oromzatok ugyanannak az ácsnak a kezemunkái. Mindegyik mester — ki-ki ügyessége, leleményessége szerint — kialakított egy díszítésmódot és azt alkalmazta, ahogyan a megrendelő kívánalma és módja megengedte.

Végül említjük meg az *istenszemes* oromzatot. Tömörkény írja a század elején: „...leginkább a szokásos istenszeme van a padlásoldalakon. A padláslyuk a szem, abból áradnak szerte háromszögben a sugarak.”⁷⁷ A kifejezést öregektől Bálint Sándor is hallotta,⁸ de árvíz előtti és víz utáni istenszemes házvéget Cs. Sebestyén sem említ és fél évszázad múltán magunk sem találtunk. Egyetlen istenszemes orom van a városban, ám az 1941-ben Bálint Sándor és Pálffy-Budinszky Endre városi főmérnök szorgalmazására készült (Alsóváros, Röszei u. 31/b), tehát, ilyenképpen nem reliktum, hanem hagyományfelújítás.

A napsugaras oromdíszítés Szegeden és környékén kívül fölbukkan más tájakon is: különböző változatait ismerjük Bihar megyéből (Komádi, Körösszegapáti, Magyarhomorog, Zsadány), Békésből (Csaba, Orosháza, Ócsöd, Szeghalom, Vésztő), Borsodból (Tard), Hevesből (Csány), Pest megyéből (Nagy-tétény, Pilis).⁹ Tudunk szlovákiai megjelenéséről,¹⁰ és arról, hogy Kelet-Szibériában kapudíszül ismert.¹¹

A néprajzi, építészeti szakirodalomban

12. Szeged-Alsóváros, Nyíl u. 47.

közölt és fényképarchívumokban felkutatott ábrázolásokat ismerve megállapítható, hogy az oromdíszítés legváltozatosabb formában a szegedi tájon jelentkezett. Ha ennek a gazdasági-társadalmi összetevőit vizsgáljuk, mai ismereteink szerint három körülményt kell kiemelniük:

1. A tiszai faúsztatás, tutajozás 19. századi föllendülését, amely lehetővé tette a szegedi fatelepeken a fűrészelt fenyőfa beszerzését;

2. Ugyancsak a 19. században Szegeden számottevő parasztpolgári réteg alakult ki, amelynek a szerepét akkor érthetjük meg, ha az egész szegedi nép — Bálint Sándortól használt régies kifejezéssel „Szögedi nemzet” — egykorú anyagi kultúráját, arculatát ismerjük. A szabad királyi város jobbágyi kötöttségektől mentes földtulajdonos parasztsága — a kedvező értékesítési viszonyok folytán

13. Szeged-Alsóváros, Nyíl u. 43—47 sz. utcakép

14. Szeged-Alsóváros, Földműves u. 28.

(Az 5., 6., 7., 8., 9., 10., 11., 12., 13., 14., 15., számú fényképeket a szerző készítette). Az 1—2. kép Toppantóné Nagy Czinob Anikó reprodukciója).

is — másoknál hamarabb vagyonosodott, polgárosodott s ez az elsők között öltözködésében, házatáján, építkezési szokásaiban mutatkozott meg.

3. Nem kétséges, hogy az árvíz utáni újjáépítés tipusstervei jelentős mértékben segítettek az oromdísztítés fennmaradását, egy ideig mintegy elevenen tartották és ösztönözték a korábbi építő gyakorlatot.

A legszebb, legjellegzetesebb napsugaras oromzatok és házak megővésének szükségességét — úgy véljük — nem kell indokolnunk. De szükséges szólni a fenntartás módjairól, eszközeiről, mert ami eddig történt, azzal nem lehetünk elégedettek.

A műemlékek védelmének törvény által biztosított módja az illető építmények védetté nyilvánítása. Az 1950-es években négy Szeged-alsóvárosi napsugárdíszes házat nyilvánítottak védetté: a Pásztor u. 39 sz. épületet és a Pásztor u. 57—61 sz. hagyományos utcaképet őrző, valóban városképi jelentőségű együttest. Utóbbi mellett volt a Pásztor u. 63 sz. Nógrádi-féle gazdaház, amelynek oszlopos eresze érintetlenül őrizte az alsóvárosi gazdálkodók múlt századi lakóházának megjelenési formáját. A ház tulajdonosai termelőszövetkezeti parasztok voltak és a 1960-as évek elején még a hosszú, nyitott eresz alatt szárították a paprikafüzéreket.

A Pásztor u. 63 sz. házat sajnos még a védetté nyilvánítás előtt elbontották — sátor tetős lakóház épült helyére — és nem sokkal később egyik ház átépítésével a védett utca-

kép is megbomlott. A Városi Tanács mellett működő Műemlékvédelmi Albizottság rövidesen új, megőrzésre érdemes házegyüttest választott ki ugyancsak Alsóvárosban, a Nyíl utcában. Itt az egyik oldalon három ház (Nyíl u. 43—45—47) s velük szemben a Nyíl u. 42 sz. napsugaras oromzatú ház alkotott harmonikus utcaképet. Alig több mint egy évtizedig! Néhány évvel ezelőtt a Nyíl u. 45 sz. lakói elérték, hogy házukat törölték a városképi jelentőségű népi műemlékek közül. A műemléktáblát levették s az utcai homlokzatot azóta korszerűsítették. Hogyan történhetett, most ne firtassuk — tény, hogy a védett utcakép másodjára is megbomlott. Műemléktáblával jelölt védett napsugaras házaink vannak, de ki tudja meddig...

1971-ben a Móra Ferenc Múzeum azzal a javaslattal fordult Szeged Város Tanácsához, hogy vásároljon meg egy hagyományos jellegű napsugárdíszes házat és más intézményekkel közösen vállalt felújítása után adja múzeumi kezelésbe. A múzeum munkatársai a Földműves u. 28, vagy a Pásztor u. 39 sz. házat szemelték ki és készségüket nyilvánították, hogy vállalják a megvásárolt és felújított ház berendezését. — A Városi Tanács vezetői egyetértettek a javaslattal, de a kiszemelt házak valamelyikének kisajátítására többszöri tárgyalás, próbálkozás után sem került sor.

Mi lehet erек után a teendő? A múzeum saját erőforrásaiból parasztházat vásárolni nem tud. Nincs rá lehetősége, de nem is ez a feladata. Viszont egy-egy oromzat megszerzését és elhelyezését biztosítani tudja. Meg is egyeztünk arról két háztulajdonossal, hogy a napsugaras oromzatot múzeumba adják. A Pásztor u. 1 sz. ház szép, eklektikus díszítőelemeket is felmutató oromzatát magunk választottuk ki, a hamarosan elbontandó Gép u. 3 sz. ház oromzatára pedig a CSOMITERV mérnökei hívták fel a figyelmet. Ezek mellett 2—3 jellegzetes és jó állapotú oromtípust szándékozunk megvenni.

Továbbra is ébren kell tartanunk a bemutatásra legalkalmasabb házak, együttesek megvásárlásának igényét. Helyes, hogy a Szegedi Tervező mérnöki kollektívája Alsóváros rendezési tervének készítésénél számolt ezzel az igénnyel, s fenntartásra javasolta a ma városképi jelentőségű Nyíl utcai házakat és a Pásztor u. 39 sz. házat. Ezekben a kisajátítás és a műemléki szempontokra ügyelő helyreállítás után paprikamúzeumot, Szeged—Alsóváros anyagi kultúráját reprezentáló tájházat, fiókkönyvtárat, alkotóházat lehet berendezni.

Az eddigi tapasztalatokon okulva úgy véljük, hogy a házak megvásárlása csak valamennyi érdekelt szerv és intézmény — Szeged Megyei Város Tanácsa, a Csongrád megyei és Szeged Városi Idegenforgalmi Hivatal, az Országos Műemléki Felügyelőség — összefogásával valósulhat meg. Erre int azoknak a megyéknek a tapasztalata is, ahol előttünk járnak a táj népi építészeti emlékeinek helyszíni megőrzésében (pl. Baranya, Békés, Heves megyében).

Egy Szeged-felsővárosi ház már állami tulajdonban van (Csaba u. 34). Az új városrész tervezésekor és a kisajátítás során számoltak a szép homlokzatú épület fenntartásával, de felújítása még várat magára.

Azoknak a háztulajdonosoknak, akik a napsugaras házormot otthonuk felújítása mellett is fenn kívánják tartani, figyelmébe ajánljuk, hogy a deszkaoromzat élettartama rendszeres festéssel igen-igen megnövelhető. A múlt századi szegediek festették is a fűrészelt oromzatokat: rendszeres sárgára barnára vagy zöldre. Jó példát nyújtottak a megőrzésnek erre a módjára Szegeden a Kisfaludy u. 11 sz. ház lakói: a felújított kőporos vakolású ház utcai oromzatán pár éve üde zöld és sárga „napsugár” és zsalugáter díszlik.

További lehetőséget kínálhat ha a tervező vállalatok, tanácsok új építkezéseken szorgalmazzák a napsugaras díszítést. Negyven évvel ezelőtt a Röskei u. 31/b sz. ház istenszemes házvége egyedülálló kezdeményezés maradt, a szegedi Kőrössy-halászcserda napsugaras oromzata sem talált az 1950-es években követőre,¹² napjainkban viszont, miután feltámadt

a paraszti múlt emlékei, a népművészet iránti érdeklődés, kedvezőbb talaja lenne az ilyen kezdeményezésnek. Ma már a családi-ház építkezés nem olyan egysíkú mint a 60-as években, a sátortetős kockaházak divatja idején. Épülnek nyeregteretűs, utcára néző oromzatú lakóházak is. Ha a típusstervek és a tervezői jogok rendelkező építészeknek figyelmébe ajánlanák a napsugárdíszít, bizonyára akadnának, akik ezt választják. Szórványosan így is fölbukkan a napsugaras ornamentika az utóbbi években üdülők, hétvégi házak díszítésében. Érdemes lenne újból megkísérlni a szorgalmazását — éppen száz évvel Lechner Lajos sikeres típusstervei után!

Juhász Antal

JEGYZETEK

1. *Bálint Sándor*: Napsugaras házvégek pusztulása. Szegedi Friss Újság, 1936. dec. 25. 10. old.
2. *Cs. Sebestyén Károly*: Szegedi napsugárdíszes házvégek. Néprajzi Értesítő 1904. 269. old.
3. *Bálint Sándor*: Szeged városa. Bp. 1959. 111. old.
4. *Csongrád megyei Levéltár (CsmL)*: Szeged város Szépitő Bizottmányának iratai, 1869. 66. old
5. *CsmL*: Szeged v. Szépitő Bizottmányának iratai 1869. 27. old.
6. Cs. Sebestyén im.
7. *Tömörkény István*: A tanyai világból. Néprajzi Értesítő 1904. 264. old.
8. *Bálint Sándor*: A szögedi nemzet. MÉFM 1974/75. 2. Szeged, 1976. 257. old.
9. Forrásunk a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárának fényképgyűjteménye, valamint *Malonyay Dezső*: A magyar nép művészete c. kötetei, *Tóth János*: Népünk építészeti hagyományai. Bp. 1961., saját gyűjtés és *Molnár Balázs* muzeológus szives közlése.
10. *Art populaire slovaque*. Editions „Tatran”. Bratislava, 1953.
11. Руское народное зодство в восточной Сибири. Москва, 1953.
12. A Kőrössy halászcserda oromzata *Bálint Sándor* ajánlata lett napsugaras díszítéű. Az oromzatot *Korom Sándor* szegedi ácsmester készítette.

15. Szeged, Kőrössy halászcserda napsugaras oromzata, épült: 1955